

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 7 Issue 3, p. 23-37, September 2015

Gümüşhane Sancağı: Askeri, İktisadi ve İdari Durum Üzerine Bazı Tespitler (1914-1918)

The Sanjak of Gumushane: Some Findings on the Military, Economic and Administrative Situation (1914-1918)

Yrd. Doç. Dr. Recep ÇELİK
Gümüşhane Üniversitesi - Gümüşhane

Öz: Bu makale I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarının sağlanmasında Gümüşhane halkının yaptığı katkıları inceleyerek, fakir Gümüşhane halkının savaş sırasında kıtlık, hastalık ve işgal ile uğraşmasına rağmen orduya sağladığı katkılarla büyük bir fedakârlıkta bulunduğunu tespit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Cemal Azmi Bey, Gümüşhane, Daltaban

Abstract: This article examines the contributions of Gumushane people to supply the logistical needs of Ottoman army during World War I and presents that despite their struggle against famine, diseases and Russian invasion, poverty-stricken Gumushane people made a major sacrifice to provide for the Ottoman military.

Keywords: World War I, Ottoman Empire, Logistics, Turkey, Cemal Azmi Beg, Gumushane, Daltaban

Giriş

Kafkas cephesini savunan III. Ordu, 1 Kasım'da Rus kuvvetlerinin saldırması üzerine Erzurum'a doğru çekilmeye başladı. Kafkasya bölgesinde planları olan Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa'nın Sarıkamış hareketinde gösterdiği tereddüt, hatta aleyhte tutum üzerine kumandayı bizzat üstlendi. Fakat Sarıkamış bozgunundan sonra Rus ilerlemesi karşısında Erzurum'un düşmesi üzerine ordu karargâhı Erzincan'a nakledildi.¹ Bunun üzerine Çanakkale kara savaşlarında Seddülbahir cephesindeki başarılarıyla sivrilen Vehib Paşa kumandanlığa getirildi. Vehib Paşa kumandasındaki ordu da Ruslarla uzun süre çarpışmasına rağmen geri çekilmek zorunda kaldı.² Rus ordusu, 34. Tümen'in geri çekilmesiyle Pirahmet'e kadar hiçbir engelle karşılaşmadan ilerledi ve 19 Temmuz 1916'da Gümüşhane'ye girdi. Torul da aynı gün 18. Tümen'in geri püskürtülmesiyle işgal edildi. Böylece Trabzon yolu Ruslara açılmış oldu. 22 Temmuz'da ise Kelkit düştü.³ 15 Temmuz 1916'dan 15 Şubat 1918'e kadar devam eden işgal dolayısıyla Gümüşhane nüfusu muhaceret ile büyük ölçüde azaldı. Halkın önemli bir kısmı batıda işgal edilmemiş güvenli bölgelere yerleşti. Mütareke sonrasında ise halk, mütarekenin ağır hükümlerinden dolayı hemen geri dönemedi. Gümüşhane işgalden kurtulduğunda ise şehir harabe haldeydi. Halk ise fakir ve güçsüzdü.⁴

¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, c. III/1*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 63.

² Sabahattin Selek, *İsmet İnönü Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2006, s. 104-105.

³ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, Gümüşhane Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1987, s. 26-28; *Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 1999, s. 49-50.

⁴ Abdullah Saydam, "Milli Mücadelede Gümüşhane", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 91.

History
Studies

Volume 7
Issue 3
September
2015

Bu çalışmada Gümüşhane ahalisinin savaşta orduya verdiği lojistik destek, bu çerçevede yapılan usulsüz işlemler, savaşta halkın çektiği yokluk ve sefalet ile işgal sonrası geri dönüşlerdeki sıkıntılar, son olarak da Gümüşhane merkezinin bir takım sebeplerle değiştirilerek bugünkü merkeze alınmasının sebepleri üzerinde durulmaktadır.

Geri Hizmetlerde Gümüşhaneliler

Merkezi Erzincan olmak üzere Hasan İzzet Paşa komutasındaki III. Ordu, dört kolordu, bir nizamiye ve dört ihtiyat fırkasından oluşmaktaydı.⁵ III. Ordu için Trabzon askeri açıdan büyük öneme sahipti. Nitekim Rus donanmasının engellemelerine rağmen III. Ordu'ya Trabzon üzerinden mühimmat, levazım ve asker sevk edilmişti.⁶ Ruslar Trabzon'a çıkarma yaptıklarında ise buradaki birliklerin bir kısmı Gümüşhane ve Bayburt istikametinde geri çekilmek zorunda kalmışlardı.⁷

Seferberlik ilan edilince halkın elinde bulunan yük hayvanlarına hükümet tarafından el konulmuştur.⁸ Buna binaen Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Kasım 1914 itibariyle Trabzon'dan halkın ihtiyaç fazlası 20 bin parçaya yakın eşya ve erzak ile 30 bin parça civarındaki cephane sandıklarını çeşitli nakliye vasıtaları ile; ki bunlar at, eşek, yük ve binek arabalarıyla ve hatta din adamları da dâhil olduğu halde halkın sırtında bir hafta süreyle gece yarısına kadar Ayada(?) Köyü'ne taşıtmıştı. Buradan da halkın yardımıyla bu levazımın Gümüşhane'ye götürülmesi için vali, Gümüşhane mutasarrıfı ile Kelkit, Torul, Akçaabat kaymakamlarıyla, Yomra müdürünü görevlendirmişti. Cemal Azmi Bey Trabzon iskelesinde kalan topları da yine halka çektirmişti. Vali diğer taraftan halka ait olan 3 bin çuval un ve aynı miktar mısırın iç kısımlara gönderilmesinde ise bu tehlikeli zamanda düşmana "bir dirhem erzak" bırakmayacağını belirtmiştir.⁹

Yine Cemal Azmi Bey'in verdiği bilgiye göre 8 Kasım 1914 itibariyle Trabzon Vilayeti dâhilinde 1 milyon kıyve fasulye, 200 bin kıyve patates, 20 bin baş koyun ve sığır, 70 bin kıyve pirinç ve Gümüşhane Sancağı'nda ise 1,5 milyon kıyve (1.92 milyon kilo) buğday ve arpa III. Kolordu'nun emrine hazır bulundurulmaktaydı. Ancak vali, bütün kuvvetin cephane sevkine ayrıldığını, bunun tamamlanmasının ardından hiçbir fedakârlıktan çekilmeyecek olan vilayet halkının nakil araçları ve sırtlarında erzakın da ordunun istediği yerlere sevk edileceğini bildirmekteydi.¹⁰ Nitekim Gümüşhane insanı çalışkan, enerjik, kuvvetli, sağlam bünyeye sahip ve haşin karakterli bir yapıdaydı.¹¹

Sahildeki kazalarda toplanan erzak ve hayvanlar (koyun, keçi, inek, öküz, davar vb.) Trabzon ambarında, Maçka ile Gümüşhane sancağında toplanan hububat ve yem de Erzincan-Erzurum güzergâhında belirli noktalarda biriktirilmişti. Cephane ise özellikle halkın sırtında ve nakliye vasıtalarıyla Erzurum vilayet sınırı yakınına kadar getirilmişti.¹² Torul ve Gümüşhane

⁵ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 247, Bayur, age, s. 352.

⁶ Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 1-2.

⁷ Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı: 7, Güz 2009, s. 134.

⁸ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Üniversitesi Basımevi, Trabzon 1986, s. 5.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (BOA, *D.EUM.5.Şb*), 83/4, 4 Kasım 1914 (22 Teşrin-i Evvel 1330).

¹⁰ BOA, Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi Müdüriyeti (*DH.EUM.KLU*), 10/30, 8-9 Kasım 1914 (26-27 Teşrin-i Evvel 1330).

¹¹ Kemal Saylan, *Gümüşhane İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 132-133; *Trabzon Vilayet Salnamesi*, haz. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, c. 21 (1903), s. 141.

¹² BOA, *DH.İ.UM.EK*, 73/44, 8-9 Aralık 1914 (25-26 Teşrin-i Sani 1330).

JHS

24

*History
Studies*

*Volume 7
Issue 3
September
2015*

kazaları memur ve ahalisi hayvan ve arabalarıyla erzak ve askeri eşya sevkiyatında gösterdikleri gayretle kendilerine verilen görevi en iyi şekilde yerine getirmişlerdi. Tekâlif-i harbiye suretiyle toplanan 500'e yakın yük hayvanı Trabzon'a ve Gümüşhane menzil kumandanlıklarına gönderilmiş, 60 araba da tedarik edilerek askeriye teslim edilmişti. Buna göre sevkiyatta herhangi bir gecikme meydana gelmemiştir.¹³

Kafkas cephesine gidecek olan her türlü askeri ihtiyaç ve levazım İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a, buradan da Erzurum'a gönderilirdi. Trabzon-Erzurum şosesi düzgün olmadığından yükler at, katır, deve sırtında ve yük arabalarında taşınırdı. Bu yolun Kasım ayından başlayıp yaza kadar kar ve buzla kaplandığı göz önüne alındığında Kafkas cephesi ile İstanbul arasındaki ulaşım işlerinin ne kadar güçlüğüyle yürüdüğü anlaşılmaktadır.¹⁴ Düşman gemilerinin Karadeniz sahillerinde sık sık dolaşarak tahribatta bulunması erzak ve askeri eşya nakliyatının ve bu kapsamda Gümüşhane sancağının ifa edeceği faaliyetin önemini bir kat daha artırmaktadır. Ancak bu sırada Gümüşhane mutasarrıfı Hilmi Bey becayış talebinde bulunmuştu. Görevinde son derece başarılı olan Hilmi Bey'in yerine Cemal Azmi Bey, Gümüşhane Sancağı dahilindeki nakliyat işlerini istenilen şekilde idare edebilecek olan Ordu kaymakamı Faik Bey'in Gümüşhane'ye atanmasını istemiştir.¹⁵

Kasım 1914 itibarıyla Erzurum'a sevk edilen topçu mühimmatının çoğu tamamlanmış, ancak Gümüşhane'de 1800 sandık top mermisi kalmıştı. Bunun için Gümüşhane mutasarrıfıyla Maçka kaymakamına gece gündüz ayrı ayrı kollar ile bu mermilerin en fazla 4-5 gün içinde Erzurum'a yetiştirilmesi için gerekirse memurların dahi kullanılması tembihlenmişti.¹⁶ Ekim 1915 itibarıyla de ordudaki yiyecek ve levazım sıkıntısı had safhaya ulaşmıştı. Bu sıkıntıya çare bulabilmek için Elazığ, Bitlis ve Trabzon valileri 14 Ekim'de Erzurum'da toplanmışlardı. Burada Trabzon'un her gün 50 ton yiyeceğinin Erzurum'a gönderilmek üzere Bayburt'a iletilmesine karar verilmişti. Cemal Azmi Bey, bu görevi de kabul etmiş ve olağan üstü çaba ile büyük hizmetler görmüştü. Kendisinin hizmetleri III. Ordu komutanlığı tarafından takdirle karşılanmıştır.¹⁷

Mülkiye Müfettişi Ali Haydar Bey Tarafından Yapılan Ocak 1915 Tarihli Askeri Teftiş

Gümüşhane ahalisi ordunun ihtiyaçlarını karşılamada son derece özverili olmuş ancak kayıtlar usulsüz ve düzensiz tutulmuştu. Bu nedenle durumu açıklığa kavuşturmak ve bir takım sorunları tespit etmek amacıyla Dâhiliye Nezareti bölgeye mülkiye müfettişi gönderme ihtiyacı hissetmiştir. Ali Haydar Bey, yaptığı derinlemesine tetkiklerle askeri işlerdeki intizamsızlığı ortaya çıkarmış ve bunu Kanun-u Evvel 1330 (Ocak 1915) tarihli layiha ile nezarete sunmuştur.

Umumi seferberlik ilanıyla birlikte Gümüşhane merkez sancak ve köylerine tebligat gönderilmiş, halkın askere alınmasında gerekli jandarma ve memur sevk edilmişti. Davete şehir halkı icabet ile bir hafta içerisinde Gümüşhane'de bulunan 50. Alay'ın asker ihtiyacı tamamlanmıştı. Üstelik dışarıda 600 kişi kalmış, bunlar da seyyar jandarma taburlarıyla çeşitli

¹³ BOA, *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.EK)*, 5/143, 11-12 Ocak 1915 (29-30 Kanun-u Evvel 1330).

¹⁴ Tarakçıoğlu, age, s. 11.

¹⁵ BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)*, 459/8, 24 Ocak 1915 (11 Kanun-u Sani 1330).

¹⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 450/9, 23 Kasım 1914 (10 Teşrin-i Sani 1330).

¹⁷ Yavuz zırhlısı, Kafkas cephesinde kullanılmak üzere silah ve cephaneye getirmişti. Bunların içerisinde Kafkas cephesinde kullanılmak üzere 2 tane de uçak vardı. Uçaklar Erzurum'a gidecekti. Fakat uçakların nasıl gideceği hususunda tartışma çıkmıştı. Vali uçakları karadan Erzurum'a sevk etmek istiyordu fakat pilotlar havadan gitmekte ısrar etmişlerdi. III. Ordu Komutanlığı da havadan gelmelerini uygun görmüştü. Ancak uçakların biri dağlarda düştü, diğeri de hasar alarak Erzincan'a inmek zorunda kaldı. Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, s. 253-255.

JHS
25

*History
Studies*

*Volume 7
Issue 3
September
2015*

yerlerde bulunan kıtalara gönderilmişti. Asker alım işlerinde herhangi bir sıkıntı yaşanmamakla birlikte yapılan incelemelerde askeri nakil vasıtaları ile alakalı işlemlerin son derece intizamsız olduğu anlaşılmıştı. Nitekim “vesait-i nakliye komisyonu” görevini yerine getirmede ihmalkâr davranmıştı. Buna göre Gümüşhane merkez kazaya ait gerçek hayvan miktarını tespit etmek mümkün değildi. Eldeki 8-10 yapraklı defterde bazı köylerdeki hayvan miktarı muhtar tarafından tasdik edilmişse de, mevcut kayıtlar ciddi bir muayene ve tetkike dayanmadığından hayvanın yaşı, tonu, boyu, kıymeti ve askeri hizmete elverişli olup olmadığına işaret edilmemişti. Merkez kaza, Koğans ve Yağmurdere nahiyeleriyle 103 köyden oluştuğu halde 1329 yoklamasında 60, 1330 yoklamasında ise 11 köyün tahkikiyle yetinilmişti. Hiçbir ciddi bir inceleme ve muayeneden geçmeyen bu işlemin bir değeri de elbette ki yoktu. Defterlerde 1329 senesi için 561 at ve 14 katır olmak üzere 575, 1330 yoklamasında ise 116’sı at ve biri katır olmak üzere 117 hayvan gösterilmektedir. Defter, komisyon tarafından onaylanmadığı gibi, orduya gönderilmesi gereken tahakkuk cetveline dair hiçbir kayda rastlanmamıştı. Buna göre seferberliğin ilanından önce kanuna göre yapılması gereken işlerden hiç biri “vesait-i nakliye komisyonu” tarafından yapılarak tamamlanmamış, lakayt davranılmıştı.¹⁸

Seferberliğin ilanından sonra komisyon başkanlığı, kanuna aykırı olarak işlerin hızlandırılması amacıyla sabık mutasarrıf Rüştü Bey tarafından üstlenilmiş, nakil vasıtalarının tedarik ve satın alınmasına başlanmıştı. Ekim sonuna kadar satın alınan hayvan miktarı 193’tü ve bunların bedeli 256 bin 800 kuruştur. Bunun yanında askerlerden hayvanı olanların nakliyatta istihdamı ve hayvanlarının demirbaş olarak orduya alınması uygun görülerek 350 hayvan daha askeriye teslim edilmiş, diğer taraftan da satın alım işlerine devam edilmişti. Teftiş sırasında ise 50 at daha alınmış bunun 38’i demirbaş olarak, geri kalan mazbata karşılığında kaydedilmişti. Bu işlemler günü gününe kaydedilmiş ve heyetin çoğunluğu tarafından imzalanmışsa da hesap ve kayıtlar düzensizdi. Hesap ve kayıtların düzgün tutulmasına gereken özen gösterilmemişti.

Seferberlikle beraber oluşturulan tekâlif-i harbiye komisyonu da görevine başlamıştı. Tekâlif-i harbiye komisyonunun sabık mutasarrıf Rüştü Bey zamanına ait satın alma işleri vesait-i nakliye defterinin bir tarafına kaydedilmişti. Ancak hesaplar düzensiz ve karışık. Kararların bir kısmı heyetin çoğunluğu tarafından imzalanmadığı gibi defterin son sayfasında bulunan 6.213,25 kuruşluk arpa ve buğday alındığına dair kayıta azadan hiç kimsenin imzası yoktu. Rüştü Bey zamanına ait satın almaların toplamı 53.772 kuruştur. Alınan eşyalara karşılık hak sahiplerinden birçoğuna mazbata verilmediği yapılan müracaat üzerine teftiş sırasında anlaşılmıştı. Burada satın almalar, fiyat takdir komisyonun mazbatalarına dayanmaktaydı. Ancak gerekli eşya doğrudan komisyon tarafından alınarak biriktirilmiş, müracaat edilmesi durumunda resmi vesika karşılığı askeriye teslim edilmesi gerekirken asker bizzat eşyaya el koyarak esnafa senet vermiş, daha sonra senetler “tekâlif-i harbiye komisyonu” tarafından mazbata ile değiştirilmişti.

Eylül başından teftişe kadar devam eden tekâlif-i harbiye işleri ve satın almaları mutasarrıf Hilmi Bey zamanına aitti. Hilmi Bey kendi zamanına ait işler için ayrıca bir defter düzenlemiş, günü gününe işleri kaydettirmişti. Bu süre içinde satın alınan eşyanın değeri 44.943 kuruş olup, kayıtlar düzenli ve itinalıydı. Kararlar heyetin çoğunluğu tarafından imzalanmış, satın alım işleri fiyat takdir komisyonunun mazbatalarına dayanılarak

¹⁸ BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330).

gerçekleşmiş, mazbatalar sahiplerine verildiği gibi askeriye den de teslimat karşılığı senet alınmıştı.¹⁹

Merkez kazanın askeri ihtiyaçlar için verdiği eşya bundan ibaret olmayıp fedakâr halk, Gümüşhane'nin zenginliğine nispetle çok yüksek bir oranda yardımda bulunmuştu. Merkez ile köylerinden 274 yorgan, 210 şilte, 244 yastık, 6284 çuval, 15.000 (19.230 kg) kıyie odun, 30 bin küsur kıyie (yaklaşık 40 bin kg) kömür, 915 arşın (622,20 m.) pazen, 43,5 arşın (29,58 m.) elbiselik kumaş bağışlanmıştı. Bu yardım eşyalarına ait resmi vesikalar jandarmada saklanmıştı. Bundan başka merkez sancakta teşekkül eden müdafaa-i milliye şubesi tarafından önemli bir yardım toplanarak askeriye ye teslim edilmişti. Teftişe kadar yardım olarak 1425 koyun toplanmış, bunlardan 557 gaz tenekesi kavurma yapılmış, bunun 488 tenekesi menzil ile alaya gönderilmişti. Heyet tarafından 6770 çift çorap toplanıp orduya verilmişti. Her ne kadar heyetin müfettişin belirttiği gibi hesap ve kayıtları düzenli değilse de yaptığı işler müfettişe göre takdire şayandı. Gümüşhane Sancağı halkı mahalli idarenin teşvik ve işaretime koşmuş, elinden gelen fedakârlığı yapmıştı. Zira bir buçuk ayda vilayetin Hamsiköyü'ne yığıldığı cephane ve askeri malzemeyi 20 günde sancak sınırları dışına çıkarmıştı.²⁰

Şikâyete sebep olan erzak tedariki ve nakli meselesinde ise seferberliğin başından beri tekalif-i harbiye usulüyle alınan 6 bin küsur kuruşluk erzak cüzi bir miktardı. Gümüşhane sancağı Torul, Kelkit ve Şiran kazalarından oluşmaktaydı. Bunların nüfusları ve verdikleri öşür şu şekildeydi; merkez kazanın nüfusu 40 bin, öşrü 643.662; Torul'un nüfusu 60 bin, öşrü 493.315; Kelkit'in nüfusu 33 bin, öşrü 1.505.415, Şiran'ın nüfusu 25 bin, öşrü 842.666 ve toplamda nüfus 158 bin ile öşür 3.485.058 kuruş idi. Bunun 1500 lirası Gümüşhane'nin meyve mahsulüne aitti. Geri kalan hububata ait olup 32 bin liraya düşmekteydi ki bu da 158 bin nüfusun iaşesine yetmiyordu. 25 milyon kiloya varan senelik hasılatın yaklaşık üçte birlik kısmına düşen zahire Bayburt ve Erzurum'dan tedarik edilmekteydi.²¹

Zorunlu askeri ihtiyaçlar Gümüşhane'nin de yakınlığı dolayısıyla, gerek merkezdeki menzil kıtaları gerekse ordu için gerekli zahirenin kısmen karşılanması mecburiyetinde kaldığından daha sonra aşar borçlarına mahsup edilmek şartıyla mültezimlerin ellerindeki hububata hükümet tarafından el konulmuştu. Bunun önemli bir kısmı Bayburt'a gönderilmiş, el konulan hububat karşılığı mültezimlere mazbata verilmiş, teslimat deftere kaydedilmişti. Harbiye nazırı ve başkumandan vekili Enver Paşa Gümüşhane'yi teftişlerinde mutasarrıf Hilmi Bey'e, para verildiği takdirde ne kadar zahire satın alınabileceğini sormuş, Hilmi Bey de bir milyon kilo buğday ile bir milyon kilo arpa satın alınarak sevk edilebileceği karşılığını vermişti. Bunun yanında 1 Kanun-u Evvel 1330 (14 Aralık 1914) tarihli Erzurum valisi Tahsin Bey tarafından Gümüşhane mutasarrıflığına gönderilen telgrafta Enver Paşa'ya verilen taahhüdün hazırlanarak, parası yetiştirilmek üzere istenen bu zahirenin kaç günde tamamlanabileceği sorulmuş, mutasarrıf da, Gümüşhane nakil vasıtalarının tamamının demirbaş olarak kaydedilip menzil kumandanlığına teslim edilmekte olduğundan bahisle nakil vasıtalarının azlığına, hava şartlarının değişkenliğine işaretle yakın zamanda bunun imkânsızlığını dile getirmiş, ancak elden gelenin yapılacağını belirtmişti. Erzurum Valiliği sürenin sınırlandırılmasını talep etmiş, Gümüşhane ise süre sınırlamasına gidilemeyeceğini

¹⁹ BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330).

²⁰ BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330).

²¹ BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330).

belirterek geçici olarak 5 bin lira avans istemişti. Sonunda Erzurum ile Gümüşhane arasındaki haberleşme kesilmiş, 5 bin liralık havale de gönderilmemişti.²²

Gümüşhane Sancağı mutasarrıfı Hilmi Bey'in açıklamalarına göre Gümüşhane'nin hububat hâsılatı mahalli ihtiyacı bile karşılayacak durumda değildi. 34 milyon kilo ihtiyaca karşılık 25 milyon kilo mahsul elde edilmişti. Torul kazasında hububatın azlığından dolayı kazanın öşrü tam olarak alınmıyordu. Gümüşhane'nin Yağmurdere nahiyesinde kış erken geldiğinden mahsul kar altında kalmıştı. Bunun dışındaki yerlerin de keza mahsulü ihtiyacı karşılamamaktaydı. Bunun için sadece mültezim ambarlarındaki mahsul alınarak menzil ambarlarına aktarılmıştı. Kelkit ve Şiran kazaları Bayburt, Gümüşhane ve Torul ambarlarına 601 bin kilo zahire nakletmişti. Bu kazaların aşar zahiresi iki milyon kıyye tahmin edildiğine göre ancak bunun dörtte birinin sevk edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sevkiyatta zahirenin tamamının nakline engel olan hususlar vardı. Şöyle ki; bu iki kazanın öküz arabalarının bir ara askeri kıtaların eşya ve toplarının naklinde kullanılması. Bayburt'a zahire götüren arabaların çeşitli hizmetler ile Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane'ye sevk edilmiş olması. Trabzon- Erzurum sevkiyatında nakil vasıtaları sahiplerine hayvan kira ücreti verildiği halde bu kimselerin sürekli ücretsiz çalıştırılması. Sırf çiftçi olanların halkın öküzlerini bir süreliğine tohum ekimi için kullanmaları gibi engeller zahirenin tamamının nakline mani olmuştu. Yolların ise karla kaplı olması dolayısıyla da öküz arabalarıyla nakliyat imkânsız olduğundan vilayetdeki mevcut nakliye vasıtalarının bir kısmının zahire nakline tahsisi ile Kelkit ve Şiran'a gönderilmesi gerekmişti. Enver Paşa'nın aşardan başka ordunun ihtiyacı için nakdi olarak zahire satın alınmasının mümkün olup olmadığını sormasında ise bunun mümkün olduğunu söyleyen mutasarrıf, havalenin gelmesini beklemişti.

Erzurum Valisi Tahsin Bey mutasarrıf Hilmi Bey'den taahhüt ederek, ne kadar sürede ne kadar zahire satın alınabileceğini ve kaç günde sevk edebileceğini sormuştu. Hilmi Bey ise kendisinin müteahhit değil memur olduğunu söylemişti. Hilmi Bey İmkân dâhilinde nakil vasıtalarından azami ölçüde faydalanarak sevkiyatı yapacağını bildirmişti. Buna göre para gelmeyince zahire de satın alınamamıştı. Hilmi Bey, yine zahire satın alınabileceğini, fakat zahirenin ancak Erzurum ve Trabzon'dan gönderilecek at ve deve gibi nakliye hayvanlarıyla taşınabileceğini belirtmişti.²³

Müfettiş yaptığı derinlemesine tetkiklerde şu sonuçlara varmıştı; seferberlikten beri vesait-i nakliye komisyonuna düşen görevler kesinlikle ihmal edilmişti. Buna göre ne hayvan miktarı tespit ettirilmiş, ne de yoklamalar hakkıyla yapılmıştı. Halkın askere alımı ve sevki zamanında gerçekleştirilmişti. Mutasarrıf Hilmi Bey, sevk, nakil vasıtaları ve askeri işlerde sarf-ı mesaiden geri kalmamıştı. Esasın dışında bazı noksanları olmakla birlikte müfettiş, mutasarrıfın hükümetin verdiği görevleri yerine getirdiği inancındaydı. Halkın yaptığı yardımın 2 bin liraya ulaşması, fakir olan ve sefalet içinde yaşayan halkın hamiyetini göstermekteydi

Zahire meselesinden doğan şikâyetler mutasarrıfın gereksiz muhaberat ile vakit geçirerek eli altındaki mültezim zahiresine el koymamasından kaynaklanmıştı. Müfettiş zamanın son derece önemli olması, fevkalade mesaiyi de gerektirdiğinden öncelikle mültezim

²² BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330). Gümüşhane sancağının bazı kesimlerinde arpa ve buğday üretimi yapılmaktaydı. Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları*, c. 6, sayı: 23, Güz 2009, s. 48.

²³ BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330). Trabzon-Erzurum arası nakliyenin çoğu at ve deve sırtında yapılıyordu. Cumhuriyete kadar bu böylece devam etmişti. Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriş Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", *Türkler*, C. 14, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 485.

JHS
28

History
Studies

Volume 7
Issue 3
September
2015

ambarlarındaki zahireye el konularak sevkiyatın hızlı bir şekilde yapılması, noksanların havale ile tamamlanması, mevcut nakliye vasıtaları da yeterli olmadığından Erzurum Vilayeti tarafından yardım edilmesini mütalaa etmişti.

Hükümet konağı meselesinde ise; kasabanın, en mamur kısmı ve askeri dairelerin de bulunduğu yer olan Daltaban'a yarım saat mesafede bir dağın zirvesinde bulunması sebebiyle mülki ve askeri mesainin birleşmesi güçleşmekteydi. Mahalli hükümet mevcut yerinde kira ile oturmaktaydı. Müfettişe göre Daltaban'da, verilen kira bedeli mukabilinde daha müsait binalar olmasına binaen hükümet dairelerinin hemen Daltaban'a naklinin gerçekleşmesi gerekiyordu. Böylece işlerin hızlandırılması noktasından son derece büyük faydalar sağlanacağı gibi Gümüşhane Vilayeti de gelişecekti.²⁴

Savaş ve Sonrasında Gümüşhane'de Görülen Kıtık ve Sefalet

Temmuz 1916'da Gümüşhane, Kelkit, Bayburt ve Erzincan Rusların eline geçmişti.²⁵ Aynı ayda Gümüşhane sancağı ahalisi görülen askeri gerekçelerle Sivas içlerine doğru gönderilmeye başlanmıştı. Savaşın her türlü güçlüklerine maruz kalan Gümüşhaneliler için Sivas'a muhacirin tahsisatından 8 bin lira gönderilmişti. Bunun yanında muhacirler metruk hanelere ve uygun yerlere yerleştirilerek iaşeleri temin edilmişti.²⁶ Şiran düşman işgaline uğradığından geçici olarak Sivas'ın kazası Karahisar-ı Şarki'ye bağlandı. Bunun yanında Şiran'ın düşman eline geçen köylerinden geri kalanının da Trabzon ile ne idari ne de mali yönden hiçbir irtibatı kalmamıştı. Defterdarlık tarafından görülen lüzum üzerine bu köylere ait 1917 yılı aşar vergisi işleri Alucra kazası mali memurları tarafından üstlenilmişti.²⁷ Yine Şiran'ın Seydi Baba, Beş Kilise, Sifon, Törnük ve Tepedam köylerinde erzak sıkıntısı yüzünden büyük bir sefalet baş göstermişti. Trabzon, mezkûr köylerdeki iaşe sıkıntısını giderebilmek için Sivas'a bağlı Alucra kazasının devreye sokulmasını istemişti.²⁸

Gümüşhane Sancağı, nefsi-i Gümüşhane, Torul, Kelkit ve Şiran kazalarından oluşmaktaydı. Kelkit ve Şiran hariç Gümüşhane arazisi ziraata elverişsizdi. Bölge halkı dağları, taşları yarmak suretiyle ekime elverişli tarlalar hazırlayarak buğday, çavdar, arpa, mısır, fasulye, patates ekerek geçimini sağlamaya çalışıyordu.²⁹ Ancak savaş dolayısıyla bölge halkı birçok zaruri ihtiyacını karşılayamaz bir durumda sefalet içerisinde kalmışlardı. Vilayet ise bu durumda Gümüşhane halkına ayni ve nakdi yardımda bulunulması veya hiç olmazsa halkın vergilerden muaf tutulması, bunun yanında halkı her hususta sıkıntıya sokan "ufaklık paranın" (bozuk akçe, küsurat) da halledilmesi gerektiğini dile getirmişti.³⁰ Vilayette 17-50 yaş arası erkekler silâh altına alındığından köylerde kadın, çocuk, ihtiyar ve malullerden başka kimse kalmamıştı. Buna göre savaş zamanında bulunulduğu bir zamanda halkın geliri olmadığından senet verilmek suretiyle halktan zahire alınmasının uygun olmayacağını belirten Cemal Azmi Bey, bunun para ile satın alınmasını istemişti. Mecidiye 20 kuruştan arpa, buğdayın da 50 paraya satın alınmakta olduğunu söyleyen vali, fiyatların orta halli olmasından bahsederek zahire satın alınmasının devamından yana görüş belirtmişti.³¹

²⁴ BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330).

²⁵ Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, s. 261.

²⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 66/25, 19 Temmuz 1916 (6 Temmuz 1332).

²⁷ BOA, *DH.İ.UM*, 92/7-11, 28 Mayıs 1917 (28 Mayıs 1333).

²⁸ BOA, *DH.İ.UM*, 92/7-11, 23 Haziran 1917 (23 Haziran 1333); Adnan Güngör Üçüncüoğlu- Abdulcelil Kahveci, *Kadimden Cumhuriyete Gümüşhane- Bayburt Halkları ve Yer Adları*, Torul Kültür ve Turizm Derneği Yayınları, Celepler Matbaası, Trabzon 2005, s. 165-166, 312, 325.

²⁹ *TVS*, c. 16 (1896), s. 295.

³⁰ BOA, *DH.İ.UM*, 98-3/1-49, 26 Haziran 1916 (13 Haziran 1332).

³¹ BOA, *DH.ŞFR*, 487/20, 3-4 Eylül 1915 (21-22 Ağustos 1331).

JHS
29

*History
Studies*

Volume 7
Issue 3
September
2015

Gümüşhane Sancağı'nın halkı, doğal zenginliklerinin azlığı ve çoğu yerlerinin taşlık olması nedeniyle fakirdi. Arazinin verdiği ürün de halkın en basit ihtiyacını bile karşılamıyordu. Bu yüzden Gümüşhane halkı Trabzon Vilayeti'nin farklı yerlerinde, çeşitli memleketlerde, Adana'da, Canik'te, Romanya, Kafkasya ve Rusya taraflarında amelelik yaparak, bir kısmı da at, katır ve deve ile katırcılık, arabacılık, devecilik yani genel manasıyla "sürücülük" ederek geçinmekteydi.³² Bunun yanında kışın Gümüşhane köy halkı, sahil şehirlere, özellikle Trabzon'a gelerek hamallık ve rençberlik ederek maişetlerini sağlıyorlardı.³³

Gümüşhane ve mülhakatının senelik tüketimine oranla üretimi çok düşük düzeydeydi.³⁴ Buna göre belirtildiği gibi arazinin ziraata elverişsizliğinden dolayı elde edilen ürün halkı geçindirmekten uzakta ancak üç aylık bir süreyi idare edebilmekteydi. Savaş dolayısıyla yurt dışında bulunanlar ailelerine yardım gönderemiyordu. Yurt içindekiler ise ordunun emrindeydi. Geride kalan nüfus aciz, ihtiyar ve kadınlardan ibaretti. Bunlar da ellerindekileri satmak suretiyle geçimlerini sağlamaya çalışmışlardı. 1916 yılının mahsulâtı bol olmasına rağmen yine de arazinin darlığı ve toprağın ürün verme kabiliyetinin yetersiz oluşu yüzünden sefalet giderilememişti. Sefaleti bizzat Torul kaymakamı da köylerde müşahede etmişti.

Zira Torul merkeze yiyecek almak için gelen kadın ve düşkünlerin sızlanmaları artmıştı. Bunun yanında jandarma kumandanı, Torul'a üç saat mesafede bulunan Herek Köyü'nde iki kadının, başka bir köyde ise bir çocuğun açlıktan öldüğünü haber vermişti. Kaymakam, yardımlaşma suretiyle halkın iaşesinin sağlanamayacağını, cehalet sebebiyle de asayişin bozulmasına sebebiyet verecek şekilde halkın birbirine karşı tecavüz etme ihtimalinin mümkün olduğunu, dolayısıyla bu sıkıntıyı hafifletecek tedbirler alınması gerektiğini hükümete hatırlatmıştı. Diğer taraftan bütün Gümüşhane kazaları ihtiyaç içerisinde olduklarından bu kazalara Sivas vilayetinin civar mahallerinden ve belediyelerinden zahire tedarikinin mümkün olup olamayacağı gündeme gelmişti.³⁵ Kelkit ve Şiran, Bayburt, Tercan ve Sivas taraflarından satın aldıkları hububat ile maişetlerini sürdürmekte iken savaş dolayısıyla buraların halkı da göç etmiş ve köyleri de mahvolmuş olduğundan mezkûr kazalarda tarım yapılamamıştı. Kelkit ve Şiran köylerinin dörtte üçü harap olmuş, kalanlarda da açlıktan ölümler meydana gelmişti.³⁶

İşgal sonrası ise muhacirlerin geri dönüşlerini organize etmek için hükümet, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ni, illerde ise bu teşkilata bağlı muhacir müdürlükleri kurmuştu. Muhacirlerin iskân ve sevkleriyle ilgili hususları takip etmek için de bir komisyon kurulmuştu. Komisyonun aldığı kararlara göre öncelikle nakil vasıtaları olanlar, ardından memleketinde emlak sahibi olup hükümetten yardım talep etmeyenler sevk edileceklerdi. Hükümet,

³² BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 12 Ocak 1915 (30 Kanun-u Evvel 1330); *TVS*, c. 22 (1904), s. 93, 183.

³³ *TVS*, c. 22 (1904), s. 103. Hamalların çalıştığı en önemli yer Trabzon limanıydı ve bunların çoğu Gümüşhaneliydi. Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Edebiyat Sempozyumu, Cilt 1* (3-5 Mayıs 2001, Trabzon), Ed. Mithat Kerim Arslan vd., Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 390.

³⁴ *TVS*, c. 22 (1904), s. 118.

³⁵ BOA, *DH.İ.UM*, 98-3/1-49, 30 Mayıs 1916 (17 Mayıs 1332); XIX. Yüzyılda Gümüşhane'yi tasvir eden seyyahlar Gümüşhane'nin "kayalar üzerinde" ve "kayalar arasında", "granit kayalıklarla sıkıştırılmış bir çukurun içinde", arazi ise "taşlık ve ağaçsız" şeklinde tanımlamaktadır. Necmettin Alkan, "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi", *History Studies*, Volume 2/1, 2010, s. 91; Serap Aktaş, *Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1918)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2008, s. 26; İsmail Köse, "İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane ve Çevresi ve Trabzon Limanına Ulaşan Ticaret Yolları", *History Studies*, Volume 4/1, 2012, s. 363.

³⁶ BOA, *DH.İ.UM*, E-111/75, 4 Mayıs 1918 (4 Mayıs 1334). Aslında Kelkit ve Şiran ahaliyi yaptıkları ziraatın hakkını veriyorlardı. Ancak bu kazalarda, Erzurum ve Erzincan'a bağlanan yollar olmaması dolayısıyla ziraat yeterince gelişmemişti. *TVS*, c. 22 (1904), s. 93.

JHS
30

History
Studies

Volume 7
Issue 3
September
2015

muhacirlikten izinsiz olarak dönülmesine müsaade etmemiştir. Ancak muhacirler bir an önce evlerine dönme arzusu içinde olduklarından resmi makamlardan izin almadan hareket etmişler, böylece yollarda sefil ve perişan bir duruma düşmüşlerdir.³⁷

İşgal sonrasında Gümüşhane'nin 1918 yılı mahsulatı yok denecek kadar azdı. Gümüşhane mutasarrıfının bildirdiğine göre mevcut ürün halka birkaç ay bile yetmeyecekti. Nitekim Gümüşhane'de 30 bini aşkın nüfus iase sıkıntısı içerisindeydi ve zahire gönderilmediği takdirde bu durum feci bir noktaya varacaktı. Bunun yanında vilayet, Gümüşhane için 80 bin kilo yemeklik, 120 bin kilo tohumluk mısır verileceğini bildirmiş ve hemen Gümüşhane'den bunları almak için vasıtalar yola çıkarılmıştı. Fakat mutasarrıf, 80 bin kilo mısırın 30-40 binlik bir nüfusun ancak iki günlük yiyeceğini temin edebileceğini belirtmişti. Diğer taraftan Gümüşhane'ye muhacir de gönderilmesi durumunda hem muhacirler hem de Gümüşhane ahalisi açlığa terk edilmiş olacaktı. Ziraat mevsimi geçmiş olduğundan gelecek olan muhacir bir şey ekemeyeceğinden felaket gelecek sene de devam edecekti. Mutasarrıf, muhacirlerin gelmesi durumunda bunun hükümetin kendilerini mutlak ölüme terk etmek anlamına geleceğini söylemişti. Mutasarrıf, muhacirler eğer gönderilecekse de mutlaka bir senelik yiyecekleriyle beraber gönderilmesi gerektiği kanaatindeydi. Köyler ise harabe haldeydi ve oturulacak bir yer yoktu. İnşaat malzemesinin yokluğundan evler birkaç ay zarfında inşa edilemeyecek, dolayısıyla gelecek olan muhacirler ikinci bir felaketle karşı karşıya kalmış olacaktı.

Gümüşhane'de köyler dağ tepelerinde, yamaçlarda ve birbirinden uzakta, kendilerinin barınacağı genişlikte yapılmış küçük binalardan oluştuğundan, gelecek muhacirlerin harap olmamış köylere de yerleştirilmeleri mümkün değildi. Mutasarrıf, bir senelik yiyecekleri ile evlerini inşa edecek kadar mali güçleri olan muhacirlerin gelmelerinde bir sakınca görmüyordu. Fakat firar suretiyle peyderpey muhacirler Gümüşhane'ye gelmekte, hatta yollarda açlıktan kırılmakta, Gümüşhane'ye ulaştıklarında ise yine aynı akıbete maruz kalmaktaydılar. Mutasarrıf, Konya ve Sivas vilayetlerinden Gümüşhane'ye gelecek olan bu gibi muhacirlerin bırakılmaları için Dahiliye'den gerekli emirlerin verilmesini istemiştir.³⁸

III. Ordu kumandanı Vehib Paşa, işgalden kurtarılan vilayetlerde zirai alet ve edevatın büyük ölçüde tahrip edildiğinden bahisle elde mevcut zirai aletlerle ekim yapılmasının mümkün olmayacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti. Bu sıkıntının aşılabilmesi için de Ziraat Bankası'nın Avrupa'dan yeterli miktarda zirai alet ve makine ithal etmesini ve bunların da en kısa zamanda bölgeye gönderilmesini istemiştir. Diğer taraftan hükümet aşağıda da açıklanacağı üzere nakliye hayvanlarına savaşın başında el koymuştu. Şimdi ise doğu vilayetlerinden hayvan ihracını yasaklamış, el konulan hayvanlar sahiplerine ve ihtiyaçlılara dağıtılmak üzere Dâhiliye ve Harbiye nezaretlerini görevlendirmişti.³⁹

Vehib Paşa zirai açıdan 1918 yılı için tohum ekim zamanının on beş gün bir aya kadar geçeceğini hatırlatarak gerekli tohumların bir an önce yetiştirilmesini istemiş, zira Rusların işgali zamanında bile olmadığı kadar insanların açlıktan ölmeye başladığını bildirmişti. Vehib Paşa'nın ifadesiyle; "hükümet-i seniyye bir nevi ölümden kurtardığı halkı diğer nevi ölüme mahkûm etmektedir".⁴⁰ Ancak hükümet halkın bu durumunu göz önünde bulundurarak

³⁷ Volkan Aksoy, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Hükümetin Trabzon Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, Cilt 2* (25-26 Mayıs 2005, Trabzon), KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 842-843.

³⁸ BOA, *DH.İ.UM*, E-111/75, 4 Mayıs 1918 (4 Mayıs 1334).

³⁹ Aksoy, *agm*, s. 848.

⁴⁰ Gümüşhane sancağının ihtiyacı olan tohumluk çerçevesinde Romanya'dan alınan tohumluk mısırın 270 bin kilosu Trabzon vilayetine sevk edilmişti. Bundan başka Ziraat ve Ticaret nazırı satın alınmakta olan hububat ve sebze tohumlarının da ihtiyaçlı sancaklara hızlı bir şekilde dağıtılacağını açıklamıştı. BOA, *DH.İ.UM*, 20-18/12-29, 25 Mart 1918 (25 Mart 1334). 1918 yılı için Gümüşhane'ye 15 sandık kibrit gönderilmişti. Şeker, olmadığından

JHS

31

History
StudiesVolume 7
Issue 3
September
2015

Haziran 1918 tarihli bir kararname ile işgale uğrayan yerlerin ahalisini bina, arazi ve koyun vergilerinden muaf tutmuştur.⁴¹

Gümüşhane Sancağı Merkezi'nin Daltaban'a Nakli Meselesi

Gümüşhane sancak merkezinin Daltaban'a alınması, Trabzon Meclis-i Umumisi tarafından müzakereler sonucu oy birliği ile kararlaştırılmıştı. Fakat bu nakil işinin kesinleşmesi Vali Cemal Azmi Bey'in bizzat her iki merkezi de görmesine bağlanmıştı (bundan sonra Daltaban merkezi Gümüşhane, eski Gümüşhane de Gümüşhane Yukarı Mahalle Merkezi adıyla isimlendirilmiştir). Bunun yanında sancak merkezinde oturan memurların oturdukları hanelerden aldıkları kiralardan mahrum kalacak olan ev sahiplerinin şikayet etmesi muhtemeldi. Diğer taraftan Cemal Azmi Bey, Daltaban'da hükümet ve memurlar için tahsis edilecek binaların sahipleriyle kontrat yapılması, sıkıntı veya zorluk çıkarmaları halinde rızaya bakılmaksızın gerekli binalara hükümet tarafından tasarruf edilmesi gerektiğini dile getirmiş, bu hususun Gümüşhane mebuslarına ihtar ettirilmesini istemişti. Gümüşhane askeri daireleri Daltaban'daydı. Hükümet daireleri ise buraya iki saatlik mesafedeki Gümüşhane merkezdeydi. Nitekim askeri işleri sekteye uğratmamak, askeri ve mülki memurların mesaisini birleştirmek amacıyla hükümet merkezinin Daltaban'a nakli münasip görülmüştü.⁴²

Gümüşhane, mevkice son derece bayır bir yerde, yalçın, çıplak ve büyük taşlarla çevriliydi. Bunların bazıları desteklenmiş ise de yine de şehir korkunç ve tehlikeli bir görüntü vermekten kurtulamamıştı. Bu haliyle yol ve kaldırım inşası da zordu.⁴³ Cemal Azmi Bey de, Gümüşhane Sancağı'na merkezlik yapan kasabanın büyük bir köy derecesinde bile ve mevki olarak bir değeri olmadığından bahisle taşlık, metruk maden ocakları ile dolu olmasından bahsetmişti. Kasabada imar ve bayındırlık adına bir şey görmek mümkün değildi. Askeri daireler ise buraya iki buçuk saat mesafede bulunan Daltaban Köyü'nde idi. Durum böyle olunca halkın askerlik hizmetlerinden askere alım ve sevk işlerinde çok büyük zorluklar yaşanmaktaydı. Halkın askerlik işlerini takip etmesi kış ayına rastlaması durumunda ise halk, kar ve çamur içinde bu iki buçuk saatlik mesafeyi almada büyük zahmet ve sıkıntı çekmekteydi. Bu noktada askeri ve mülki daireler, bir arada olmaması dolayısıyla mesailerini birleştiremiyorlar ve bu yüzden halkın askerlik işleri sekteye uğruyordu.

Ordudan terhis olan zayıf ve hasta askerler, hükümet idare heyetinin ve mutasarrıfın kasabada bulunmaması sebebiyle Daltaban'da dinlenme ve sevkîyat karmakarışık bir şekilde yapılıyor ve hatta birçok hasta asker gerekli bakım gösterilemediğinden ve sevklerinde gerekli tedbirler alınmadığından bazen yolda hayatlarını kaybedebiliyorlardı. Bu gibi olumsuzluklara meydan vermemek için vali, hükümet merkezinin geçici olarak Daltaban'a alınmasını isabetli bulmuştu. Buna göre gittikçe bir felaket durumu almak üzere olan bu durumun önüne

geldiğinde Gümüşhane'ye de gönderilecekti. Sabun ve gazın yeni kanun gereğince serbest maddeden olmasına binaen, zeytinyağının da İstanbul memur ve ahalisine dahi yetmediğinden gönderilmesine imkân yoktu. Sadeyağ, fındık yağı ve kuru sebzenin temini ise satın alınmak suretiyle memurlar idaresinin uhdesindeydi. BOA, *DH.İ.UM*, E-111/17, 4 Mayıs 1918 (4 Mayıs 1334).

⁴¹ Aksoy, *agm*, s. 848.

⁴² BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 21 Şubat 1915 (8 Şubat 1330). Gümüşhane merkezdeki ahşap hükümet konağı 17 Ocak 1307'de (1891) yanmış, yenisi ancak 1915'te yapılmaya başlanmıştı. Gümüşhane savaş sırasında askerlik deposu durumundaydı. Askerlik şubesi binası da bu maksatla yapılmıştı. Burada toplanan askerler cepheye gönderilmekteydi. Hükümet konağı yapım aşamasındayken Ruslar Gümüşhane'yi işgal edince inşaat durmuş, çekildikten sonra ise inşaata devam edecek bir durum olmadığından resmi daireler üç yıl daha kiralık binalarda hizmet vermişti. Daltaban'da taşınan yeni hükümet binası da savaştan önce kışla olarak yapılmaya başlanmış, işgal sebebiyle yarım kalmış, işgal sonrası tamamlanarak hükümet konağı olmuştur. Yine burada askeri teçhizat depoları vardı. San, *age*, s. 18-19; Rıdvan Kurtulan, "Geçmişten Bugüne Gümüşhane ve Geleceğe Ait Düşünceler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 57.

⁴³ *TVS*, c. 17 (1898), s. 171.

JHS
32

History
Studies

Volume 7
Issue 3
September
2015

geçilecekti. Vali Cemal Azmi Bey, selefi zamanında buna benzer bir örneğin Sürmene ve Of kazalarında yaşandığını hatırlatmıştı. Zira bu iki kazanın merkezi bir noktada olmadığı gibi yaz-kış farklı merkezler kullanılmak suretiyle hükümet işleri ciddi manada sekteye uğramıştı. Nitekim bu merkezler bizzat müşahede edilerek tespit edilmemişti. Gümüşhane merkez sancağının da aynı akıbete uğramaması için Cemal Azmi Bey, Gümüşhane'ye gelip incelemelerde bulunacaktı.⁴⁴

Hükümet merkezinin Daltaban'a alınmasına karşı çıkanların argümanları ise şöyleydi; Kanuni Sultan Süleyman zamanında kurulmuş olan Gümüşhane Sancağı'ndaki Süleymaniye Camii'ne ait senelik 600 lira geliri olan vakıfların geleceği dikkate alınmayarak ve üstelik İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'nun üçüncü maddesine aykırı hareket edilerek hükümet konağının 20 haneden oluşan ve 45 dakikalık mesafede bulunan Daltaban'a nakledilme kararına şaşılmıştı.

Daldaban iki dağ arasından geçen Harşit'in dar bir mecrasında bulunmakla her sene meydana gelen seller nedeniyle tahribatların yaşandığı ve bataklıkların oluştuğu bir yerdi. Havasının müsait olmamasıyla iskâna elverişsizliği askeri doktorlar tarafından kabul edilmiş, bu yüzden hastaneler de eski Gümüşhane'ye yapılmıştı.⁴⁵ Tarihi olarak su ve havasıyla şöhret kazanmış Gümüşhane Kasabası'nın, terk edilerek ilerlemeye ve bayındırlığa müsait olmayan, sellere maruz kalmasından dolayı hazine binlerce lira harcanmak suretiyle korunabilen Daltaban'a nakli, bu nakli istemeyenlere göre "erbab-ı fen" tarafından da uygun görülmecekti. Yine şahsi menfaatlerini halkın menfaatlerinden üstün gören, emelleri uğrunda yüz seneden beri kasabanın hayatını mahvetmeye "babalarından miras" çalışan Daltaban mebuslarıyla, meclis-i umumi-i vilayet, meclis-i idare-i liva azaları, belediye, ticaret ve ziraat önde gelenleri harp durumunu fırsat bilerek ve buldukları mevkiilerden yararlanarak yaptıkları "zorbalık" 600 senelik kasabanın hayatına son vermişti.

Nitekim yeni yapılan ve inşaatı bir hayli ilerlemiş olan hükümet konağına harcanmış binlerce liranın heba edilmesi ile Daltaban'daki cami in de vakıfların tahribine neden olacağı dile getirilmişti. Sadrazamdan, günlük yiyeceğini teminden aciz halkın sonunda perişan olmasına müsaade edilmemesi, halkın hukukunun korunmasıyla "bu zorbalığın" elinden kurtarılması ile hükümet konağının Daltaban'a naklinden vazgeçilmesi istenmişti.⁴⁶ Buradan hareketle Cemal Azmi Bey, Gümüşhane merkezin Daltaban'a naklini istemeyen grubun iddialarına yaklaşmıştır. Zira vali, askeri işlerin daha hızlı ve güvenli yapılabilmesi için Gümüşhane merkez sancağının Daltaban'a naklinin gerçekleştirildiğini İstanbul'da bulunan Gümüşhane mebusları Hasan ve Rıza Efendilere iletmiş ve onları sırf şahsi menfaatleri peşinden koşmakla suçlayarak vakit geçiremeyeceğini söylemişti.⁴⁷

⁴⁴ BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 25 Şubat 1915 (12 Şubat 1330).

⁴⁵ Gerçekten de baktığımızda Gümüşhane merkezde 1890, 1892'de, 1903'te, 1898'de Yağmurdere Nahiyesi'nde seller meydana gelmiş, Harşit Çayı taşmıştı. Sellerle birlikte bataklıklar oluşuyor, bu bataklıklar sıtma ve tifo gibi hastalıkların yayılmasına neden oluyordu. Alpaslan Demir- Esat Aktaş, "Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)", *OTAM*, sayı: 24, 2010, s. 24-31.

⁴⁶ Bu konuda İstanbul'a gönderilen dilekçede imzası olan eşraf ve ahali şu kimselerden oluşuyordu; Cami-i Cedid imamı Hüseyin, muhtar Mevlüt, muhtar Hasan, eşraftan Rüştü, eşraftan Lütfü, cami-i sağır imamı Süleyman, ulemadan Recep, eşraftan Zühtü, cami-i kebir imamı Aziz, evkaf-ı islamiye mütevellisi Mevlüt, ulemadan Fevzi, Çarşı Camii imamı Muhammed, azadan Mehmed, muteberandan Fethi, muteberandan Ethem, Osman, Nuri, eşraftan Yaver, tüccardan Ahmet, tüccardan Mehmed, Rahmi, Kadir, muteberandan Kamil, tüccardan Mevlüt, ahaliden Mehmed, Temel, Hasan, Zühtü, Salim, Mevlüt (19 Kanun-u Sani 330). BOA, *DH.İ.UM*, 83-3/1-4, 1 Şubat 1915 (19 Kanun-u Sani 1330).

⁴⁷ Cemal Azmi Bey'in, Gümüşhane merkezinin Daltaban'a nakli ile alakalı olarak Gümüşhane mebuslarına gönderdiği telgrafın ücreti iki taraf arasında sorun olmuştu. Cemal Azmi Bey, Şubat 1330'da (Şubat 1915) 58 kelimelik bir telgraf göndermişti. Posta Telgraf Nezareti Gümüşhane mutasarrıflık dairesinin Daltaban'a nakli ile

JHS
33

*History
Studies*

*Volume 7
Issue 3
September
2015*

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Harşit'in kenarlarında bahçeler ve yerleşim yerleri oluşmaya başlamıştı. Yüzyılın yarısına gelindiğinde ise yerleşim yerleri artmıştı.⁴⁸ Eski Gümüşhane yani Gümüşhane Kasabası, kayalık bir dağın yamacında, 1400-1500 metre yükseklikte eğimli bir yüzeyde bulunuyordu. Şehir buradaki varlığını simli kurşun yataklarına borçluydu. Şehir, madenlerin işletilmesi sayesinde gelişmiş ve nüfusu artmıştı. Ancak XIX. yüzyılın başlarında maden yatakları tükenmeye başladı. Teknik bakımdan kendini yenileyemeyen madencilik sektöründe ormanların da tükenmesiyle yakıt sıkıntısı baş gösterince maden işletmeleri durdu. Yüzyılın sonlarına doğru (1883-1884) yabancı bir şirkete gümüş madenlerini 99 yıllığına işletme hakkı verildi ancak şirket madenleri 10 yıl kadar işletebildi. Bu son teşebbüs giderlerin üretimden fazla olması ve gümüş fiyatlarının düşmesi nedeniyle başarısız oldu ve şirket faaliyetlerini durdurdu. İşgal sonrasında ise Gümüşhane'nin çöküşü iyice hızlandı.⁴⁹ Daltaban ise Gümüşhane'nin bir "iskelesi hükmünde" idi ve civarında birçok meyve bahçesi vardı.⁵⁰ Göçler de savaş sırasındaki eski Gümüşhane'deki yaşamı söndürmüştü. Böylece savaş sonrası Türkiye'de tek yer değiştiren şehir Gümüşhane olmuştur.⁵¹ O günlere tanık olan bir kimse; "varlığı madenlerin faaliyetine bağlı olan yerleşme merkezi yavaş yavaş 4 km uzaklıktaki Harşit vadisine doğru kaymaya başlamıştı. Böylece 1922'de hükümet konağı taşındı. Ardından da halk arabalarıyla yükleriyle üç bin yıllık kenti terk ederek ferah yamaçlardan dar vadiye tıklımışlardı" demektedir.⁵²

Trabzon-Erzurum yolu hem ticari hem "askeri bir cadde" olmasıyla fevkalade öneme sahip bir yoldur. Daltaban mevki de işte bu yolun üzerindedir.⁵³ Askeri ve mülki mesainin birleştirilerek işlerin daha hızlı yürütülebilmesi için savaşın başlarında Gümüşhane'nin askeri sevkiyat noktası olması sebebiyle merkezinin Harşit vadisindeki Daltaban mevkiine yani bugünkü Gümüşhane şehir merkezinin yayıldığı yerin başlangıcına alındığını görüyoruz. Nitekim savaş zamanında askeri işler daha ön planda ve askeri binaların Daltaban'da olmasıyla

JHS
34

*History
Studies*

*Volume 7
Issue 3
September
2015*

Gümüşhane mebusları Hasan ve Rıza Efendilerin resmi bir alakasının olmadığını serdetmişti. Posta Telgraf Nezareti telgrafın içeriğinin resmi addedilemeyeceğini belirtmiş, buna göre de telgraf ücreti olan 29 kuruşun valinin maaşından kesilmesini istemişti. Dâhiliye Nezareti de yine Trabzon'a telgraf içeriğinin resmi sayılmayacağını bildirmişti. Diğer taraftan Gümüşhane merkez sancak resmi binalarının birçoğu Gümüşhane mebusları Hasan ve Rıza efendilere aitti. Merkezin değiştirileceğine dair mebuslara gönderilen telgraf ücretini vali, telgrafın resmi olduğuna binaen 29 guruş tutan ücretini mebuslardan talep etmişti. Fakat Hasan ve Rıza Efendilerin itirazı yerinde görülüş, Posta Telgraf ve Telefon Nezareti, Maliye Nezareti'ne başvurarak valinin maaşından bu ücretin kesilmesini istemişti. Yine bu sırada, Hasan ve Rıza Beylere gönderilen telgrafın içeriğinin mebusların görevli oldukları resmi tahkikat ile de herhangi bir alakası yoktu. Daltaban'daki binaların da çoğunluğunun Hasan ve Rıza efendilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Vali, resmi bina olmaya hangilerinin daha müsait olacağı ve bunların kiralanmaları yönünde mebuslarla yazışma mecburiyetinde kaldığından bahsetmiştir. Buna göre vali, mebuslara çekilen 7 Şubat 1330 (20 Şubat 1915) tarihli telgrafın resmi ve merkezin Daltaban'a naklindeki lüzum itibarıyla de acele addedilmesiyle telgrafın ücretten istisnasının icap edeceğini düşünmüştür. Ancak neticede ücret validen tahsil edilmiştir. BOA, *DH.İ.UM*, 72/35, 21 Haziran 1916 (19 Şaban 1334).

⁴⁸ Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum Bayezid Yolu (1850-1900)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997, s. 88.

⁴⁹ *TVS*, c. 22 (1904), s. 92; *TVS*, c. 21 (1903), s. 290; Metin Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 31-33; Selahattin Tozlu, "Gümüşhane Rumları ve Pontusçuluk", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 404.

⁵⁰ Bu bahçeler Hacı Emin Hanları mevkiinden başlayıp Sorda'ya kadar Harşit Deresi'nin bazen sol bazen sağ tarafını takip ederek gider. Erzurum yolu üzerinde iki saat mesafe uzunluğunda olan bu bahçeler arasında yer yer evler, dükkanlar ve hanlar yapılmıştı. Baharda bu bahçeler güzel bir görüntü arz etmekteydi. Dik ve tehlikeli kayalar arasında sıkışıp kalmış olan Gümüşhane Kasabası'nın bu bahçelerden başka tasvire değer bir şeyi yoktu. *TVS*, c. 22 (1904), s. 180-181.

⁵¹ *Eski Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, İstanbul 2009, s. 18.

⁵² Haşim Erdener, *Gümüşhane'nin Seyir Defteri*, Teknik Matbaacılık, Ankara 1997, s. 78-79.

⁵³ *TVS*, c. 14 (1892), s. 167.

bu yola gidilmişti. Eski Gümüşhane sancak merkezi ile Daltaban arasındaki mesafeye dair farklı verilerin olduğu dikkat çekmektedir. Bu farklılık sanırım yaz ve kış aylarındaki hava şartlarına bağlı ulaşım koşullarındaki değişkenlikten kaynaklanmaktadır. Eski Gümüşhane'nin vadiye nakline Gümüşhaneliler ister istemez uymak zorunda kalmışlardı. İki yerleşimin de hiç şüphesiz kendine göre olumlu ve olumsuz tarafları vardı. Ancak netice itibari ile belgelerin de gösterdiği gibi merkezin değişmesinden Gümüşhane'nin önde gelen siyasi ve idari kesiminin faydalandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Gümüşhane, Trabzon-Erzurum güzergâhı üzerinde askeri lojistik ve ikmal açısından son derece öneme sahip bir bölgeydi. Seferberlik ilan edilmesiyle beraber hükümet, nakliye vasıtalarına el koymuş, Gümüşhane ahalisi de seferberliğin gereklerini fazlasıyla yerine getirmiş, ordunun asker ihtiyacını ziyadesiyle karşılamışlardı. Gümüşhane ahalisi ellerindeki nakliye vasıtalarını verdikleri gibi, askeri levazım ve gıdanın gerekli yerlere taşınmasında üstün bir gayret göstermişti. Bu noktada zamanın Trabzon valisi Cemal Azmi Bey, ordu ihtiyaçları için din adamlarına varıncaya kadar halkın mobilizasyonunda önemli bir rol üstlenerek, titiz ve hassas bir çalışma yürütmüştü. Ne var ki halkın elinden nakliye vasıtalarının teslim alınmasında vesait-i nakliye komisyonu üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmeyerek, kayıtları düzensiz tutmuş, gerekli inceleme ve tetkikleri yapmamıştı. Keza tekâlif-i harbiye komisyonunun kayıtları da düzensiz ve karışık tutulmuş, halka mazbata verilmemişti. Dolayısıyla halk bu durumdan şikâyet etmişti. Mutasarrıf Hilmi Bey, tekâlif-i harbiye işlerinin yürütülmesinde örnek bir idarecilik sergilemiş ancak diğer taraftan ordunun zahire ihtiyacının karşılanmasında Hilmi Bey, lüzumsuz muhabere etmek suretiyle zaman kaybedilmesine neden olmuştu.

Gümüşhane arazisinin çoğu dağlık, taşlık ve tarıma elverişsizdi. Maden sektörü de eski önemini yitirmişti. Bu sebeplerle halkı da fakir düşmüştü. Fakat halkın ordu ihtiyaçları için maddi desteği, takatının çok üzerinde gerçekleşmişti. Halk, savaşta her yönden büyük bir fedakârlık örneği sergilemişti. Savaş sırasında yaşanan kıtlık ve sefalet zaman zaman ölümlere neden olmuş, işgal dolayısıyla bir kısım halk daha güvenli yerlere göç ettirilmişti. Savaş sonrasında ise Gümüşhane harabe halindeydi. Açlık, sefalet ve mesken sıkıntısı halkı ve muhaceretten dönenleri zor durumda bırakmıştı. Geri dönüşler zorluklar içinde gerçekleşmiş, savaş sırasındaki yıkım daha da ağırlaşmıştı. Ancak bölgeden hayvan ihracının yasaklanması, halkın bir takım vergilerden muaf tutulması, Vehib Paşa'nın gayretleri ile savaş sonrası Gümüşhane'nin normalleşme süreci yönetilmeye çalışılmıştır.

Askeri nedenlerle Gümüşhane merkezinin Daltaban mevkiine alınma meselesi ihtilaflara yol açmıştı. Bakıldığında bu değişimin zorunlu olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Türkiye'de savaş sonrasında şehir merkezinin değiştiği tek yer Gümüşhane olmuştur. 1915 başlarında askeri ve mülki mesai Daltaban'da birleştirilmiş, savaştan sonra da artık Gümüşhane'nin yeni yerleşim alanı Daltaban ve çevresinde şekillenmeye başlamıştır. Halkın bir kısmı bu değişikliğe tarihi ve coğrafi nedenlerle karşı çıkmıştı. Cemal Azmi Bey, tecrübelerinden de faydalanarak bu meseleyi çözmeye çalışmıştı. Fakat her durumda bu değişiklikten çıkar sağlayan bir burjuva kesiminin olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

JHS
35

*History
Studies*

*Volume 7
Issue 3
September
2015*

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (D.EUM.5.Şb), 83/4.

Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi Müdüriyeti (DH.EUM.KLU), 10/30.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 459/8, 450/9, 66/25, 487/20.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 5/143, 73/44, 83-3/1-4, 92/7-11, 98-3/1-49, E-111/75, 20-18/12-29, E-111/17, 72/35.

Trabzon Vilayet Salnamesi, c. 14 (1892), c. 16 (1896), c. 17 (1898), c. 21 (1903), c. 22 (1904).

B. Kitap ve Makale

AKTAŞ, Serap, *Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1918)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2008.

ALKAN, Necmettin, “Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi”, *History Studies*, Volume 2/1, 2010, s. 82-97.

AKSOY, Volkan, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Hükümetin Trabzon Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, Cilt 2* (25-26 Mayıs 2005, Trabzon), KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 841-850.

AYGÜN, Necmettin, “Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler”, *Karadeniz Araştırmaları*, c. 6, sayı: 23, Güz 2009, s. 41-76.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III/I, III/III, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 1999.

DEMİR, Alpaslan- AKTAŞ, Esat, “Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)”, *OTAM*, sayı: 24, 2010, s. 21-53.

ERDENER, Haşim, *Gümüşhane'nin Seyir Defteri*, Ankara 1997.

Eski Gümüşhane, Gümüşhane Valiliği Yayınları, İstanbul 2009.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 247.

KÖSE, İsmail, “İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane ve Çevresi ve Trabzon Limanına Ulaşan Ticaret Yolları”, *History Studies*, Volume 4/1, 2012, s. 359-371.

KURTULAN, Rıdvan, “Geçmişten Bugüne Gümüşhane ve Geleceğe Ait Düşünceler”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 55-67.

ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

SAN, Sabri Özcan, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, Gümüşhane Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1987.

SAYDAM, Abdullah, “Milli Mücadelede Gümüşhane”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 93-100.

JHS
36

History
Studies

Volume 7
Issue 3
September
2015

- SAYLAN, Kemal, *Gümüşhane İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- SELEK, Sabahattin, *İsmet İnönü Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2006.
- ŞAHİN, Enis, “İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali (1916)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı: 7, Güz 2009, s. 117-140.
- TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, *Trabzon’un Yakın Tarihi*, Karadeniz Üniversitesi Basımevi, Trabzon 1986.
- TOZLU, Selahattin, *Trabzon-Erzurum Bayezid Yolu (1850-1900)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.
- TOZLU, Selahattin, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler*, C. 14, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 481-492.
- TOZLU, Selahattin, “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Cilt 1* (3-5 Mayıs 2001, Trabzon), Ed. Mithat Kerim Arslan vd., Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 381-397.
- TOZLU, Selahattin, “Gümüşhane Rumları ve Pontusçuluk”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2007, s. 397-408.
- TUNCEL, Metin, “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler ve Gümüşhane Örneği”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 29-33.

JHS

37

History
Studies

Volume 7
Issue 3
September
2015